

3-AMALIY MASHGULOT. Munosabatlarning turlarini aniqlash.
Refleksivlik. Simmetriklik. Tranzitivlik. Antisimmetriklik. Ekvivalent
munosabatlarni aniqlashga doir misollar yechish

Reja:

1. Munosabatlarning turlari bo'yicha tushunshalar
2. Mustaqil bajarish uchun masala va topshiriqlar
  - 2.1. Munosabatlarning turlarini aniqlashga doir topshiriqlar
  - 2.2. Ekvivalent munosabatlarni aniqlashga doir topshiriqlar

1. Munosabatlarning turlari bo'yicha tushunshalar

Binar munosabatlarda $(x; y) \in P$ o'rniga $x P y$ yozuv ham ishlatiladi.

3.1-Ta'rif 1. Agar X to'plamdagi ixtiyoriy x element to'g'risida u o'z-o'zi bilan P munosabatda deyish mumkin bo'lsa, X to'plamdagi munosabat **refleksiv munosabat** deyiladi va $x P x$ ko'rinishida belgilanadi.

3.2-Ta'rif. Agar X to'plamdagi x elementning y element bilan P munosabatda bo'lishidan y elementning ham x element bilan P munosabatda bo'lishi kelib chiqsa, X to'plamdagi P munosabat **simmetrik munosabat** deyiladi va $x P y \Rightarrow y P x$ ko'rinishida belgilanadi.

3.3-Ta'rif . Agar X to'plamdagi x elementning y element bilan P munosabatda bo'lishi va y elementning z element bilan P munosabatda bo'lishidan x elementning z element bilan P munosabatda bo'lishi kelib chiqsa, X to'plamdagi P munosabat **tranzitiv munosabat** deyiladi va $x P y, y P z \Rightarrow x P z$ ko'rinishida belgilanadi.

3.4-Ta'rif. Agar X to'plamning turli x va y elementlari uchun x elementning y element bilan P munosabatda bo'lishidan y elementning x element bilan P munosabatda bo'lmasligi kelib chiqsa, X to'plamdagi P munosabat **antisimmetrik munosabat** deyiladi va $x P y \Rightarrow y \bar{P} x$ ko'rinishida belgilanadi.

3.5-Ta'rif. $P \subseteq A \times A$ binar munosabat ham refleksivlik, ham simmetriklik, ham tranzitivlik shartlarini qanoatlantirsa, P munosabatga **ekvivalentlik munosabati** deyiladi, ya'ni P uchun

$$1) \forall x \in A \text{ uchun } xPx;$$

$$2) xPy \Rightarrow yPx;$$

$$3) \forall (x, y) \in P, (y, z) \in P \text{ uchun } xPy \text{ va } yPz \text{ dan } xPz \text{ kelib chiqsa.}$$

3.1-Misol. 1) “=” munosabati ekvivalentlik munosabati bo'ladi.

2) Qarindoshlik munosabati ekvivalentlik munosabati bo'ladi.

3) “Sevgi” munosabati ekvivalent munosabat bo'la olmaydi.

3.2-Misol. $A = \mathbb{Z}$ butun sonlar to'plami va unda aniqlangan $P \subseteq \mathbb{Z} \times \mathbb{Z}$ munosabat shunday $x-y$ larki, ular 3 ga bo'linadi.

a) $x-x=0$ soni 3 ga bo'linadi.

b) $x-y$ ifoda 3 ga bo'linsa, $y-x=-(x-y)$ ham 3 ga bo'linadi.

c) $x-y$ ifoda 3 ga bo'linsa va $y-z$ ifoda 3 ga bo'linsa, u holda $(x-y)+(y-z)=x-z$ ham 3 ga bo'linadi.

Demak, $P \subseteq \mathbb{Z} \times \mathbb{Z} = \{x \in \mathbb{Z}, y \in \mathbb{Z} \mid x-y:3 \text{ ga bo'linadi}\}$ munosabat ekvivalentlik munosabati bo'lar ekan.

3.6-Ta'rif. $x \in A$ elementning **ekvivalentlik sinfi** deb, $E(x) = \{y / x \sim y\}$ to'plamga aytiladi.

3.7-Ta'rif. A to'plam elementlarining E ekvivalentlik bo'yicha ekvivalent sinflar to'plami **faktor – to'plam** deyiladi va $A/E = \{E(x) / x \in A\}$ kabi belgilanadi.

3.3-Misol. Agar $\{(a;b), (c;d)\} \in Q$ to'plam elementlari uchun $a+d=b+c$ tenglik bajarilsa, u holda Q munosabat $N \times N$ to'plamda ekvivalentlik munosabati bo'lini ko'rsating.

Yechilishi:

1) *Refleksivlik*: agar A to'plamda Q refleksivlik munosabati bo'lsa, u holda $\forall x \in Q, (x; x) \in Q$. Bizning misolda A to'plam o'rnida $N \times N$ to'plam va x element

o'rnida $(x;y)$ juftlik. Bunda $N \times N$ to'plamda Q munosabat refleksiv bo'ladi, agarda $\forall (x;y) \in Q, \{(x;y), (x;y)\} \in Q$. Ta'rifga ko'ra, $Q: a+d=b+c$, lekin $a+b=b+a$, demak, Q - refleksiv munosabat.

2) *Simmetriklik*: agar $\{(a;b), (c;d)\} \in Q$ bo'lsa, u holda $\{(c;d), (a;b)\} \in Q$, $a+d=b+c$ bundan $c+b=d+a$. Demak, Q - simmetrik munosabat.

3) *Tranzitivlik*: agar $\{(a;b), (c;d)\} \in Q, \{(c;d), (f;g)\} \in Q$ bo'lsa, u holda $\{(a;b), (f;g)\} \in Q$ bo'ladi, chunki $a+d=b+c$ va $c+g=d+f$. U holda $(a+d)+(c+g)=(b+c)+(d+f) \Rightarrow a+d+c+g=b+c+d+f \Rightarrow a+g=b+f$, ya'ni Q - tranzitiv munosabat.

Demak, Q munosabat ham refleksiv, ham simmetrik, ham tranzitiv bo'lganligi uchun ekvivalent munosabat bo'ladi.

3.8-Ta'rif. Har bir elementi A to'plamning faqat va faqat bitta qism to'plamiga tegishli bo'lgan kesishmaydigan qism to'plamlar majmuasi A to'plamning **bo'laklari** deyiladi.

3.1-Teorema. A/E faktor-to'plam A to'plamning bo'lagi bo'ladi. Va aksincha, agar $R=\{A_i\}$ - A to'plamning biror bo'lagi bo'lsa, u holda bu bo'lakka biror i va A_i dan olingan $x;y$ elementlar uchun xEy qoida bo'yicha E ekvivalentlik munosabatini topish mumkin.

Munosabatning aniqlanish, qiymatlar sohalari.

Munosabatlar maydoni.

Biror A va B to'plamlar hamda unda aniqlangan $P \subseteq A \times B$ munosabat berilgan bo'lsin.

3.9-Ta'rif. P -munosabatning **chap sohasi** yoki **aniqlanish sohasi** D_l deb, P -munosabatga tegishli juftliklar birinchi elementlaridan iborat to'plamga aytiladi va $D_l = \{\exists x: (x,y) \in P\}$ kabi belgilanadi. l - “left”, ya'ni “chap” so'zidan olingan.

3.10-Ta'rif. P -munosabatning **o'ng sohasi** yoki **qiymatlar sohasi** D_r deb, P -munosabatga tegishli juftliklarning ikkinchi elementlar to'plamiga aytiladi va $D_r = \{\exists y: (x,y) \in P\}$ kabi belgilanadi. r - “right”, ya'ni “o'ng” so'zidan olingan.

Geometrik ma'noda D_l - P munosabatning X to'plamga proyeksiyasi, D_r - P munosabatning Y to'plamdagi proyeksiyasi hisoblanadi.

3.11-Ta'rif 3. Aniqlanish va qiymatlar sohalarining birlashmasi $D_l \cup D_r$ ga P munosabat maydoni deyiladi va $F(P)$ kabi belgilanadi.

P munosabatning chap va o'ng sohalaridagi bir xil qiymatga ega bo'lgan elementlari, ikkala tomonga ham tegishli deb hisoblanadi, xususan A^2 dekart kvadrat uchun $F(P) = A$ bo'ladi.

3.12-Ta'rif. $R^{-1} = \{(y, x) : (x, y) \in R\}$ to'plamga R munosabatga **teskari munosabat** deyiladi.

3.3-Misol. $A = \{2, 3, 4, 5, 6, 7, 8\}$ to'plamda binar munosabat

$$R = \{(x, y) : x, y \in A, x \text{ element } y \text{ ni bo'ladi va } x \leq 3\}$$

shart bilan aniqlangan bo'lsin. U holda

$$R = \{(2, 2), (2, 4), (2, 6), (2, 8), (3, 3), (3, 6)\};$$

$$D_l = \{2, 3\};$$

$$D_r = \{2, 3, 4, 6, 8\};$$

$$R^{-1} = \{(2, 2), (4, 2), (6, 2), (8, 2), (3, 3), (6, 3)\}.$$

2. Mustaqil yechish uchun masalalar

2.1. Munosabatlarning turlarini aniqlashga doir topshiriqlar

$A = \{a, b, c, d, e\}$, $B = \{1, 2, 3, 4\}$ to'plamlarda quyidagicha munosabatlar berilgan:

$$R_1 \subseteq A \times B \quad \text{va} \quad R_2 \subseteq B \times B = B^2 \text{ bo'lsa,}$$

- 1) R_1, R_2 munosabatlarni grafik ko'rinishda ifodalang;
- 2) R_1, R_2 munosabatlarning aniqlanish va qiymatlar sohalarini toping;
- 3) $R_1, R_2, R_1^{-1}, R_2^{-1}, R_2^2, R_2 \cap R_2^{-1}$ - munosabatlarning matritsasini toping;
- 4) R_2 munosabatni refleksivlik, simmetriklik, antisimmetriklik, tranzitivlik xossalriga tekshirilsin.

2.1.1.

$$R_1 = \{ \langle a; 3 \rangle, \langle b; 1 \rangle, \langle b; 3 \rangle, \langle c; 2 \rangle, \langle c; 4 \rangle, \langle d; 3 \rangle, \langle e; 1 \rangle, \langle e; 2 \rangle, \langle e; 3 \rangle, \langle e; 4 \rangle \},$$

$$R_2 = \{ \langle 1; 4 \rangle, \langle 2; 1 \rangle, \langle 2; 2 \rangle, \langle 2; 3 \rangle, \langle 3; 2 \rangle, \langle 3; 3 \rangle, \langle 4; 1 \rangle, \langle 4; 3 \rangle \}.$$

2.1.24.

$$R_1 = \{ \langle a;1 \rangle, \langle a;3 \rangle, \langle b;2 \rangle, \langle b;4 \rangle, \langle c;1 \rangle, \langle c;3 \rangle, \langle c;4 \rangle, \langle d;4 \rangle, \langle e;3 \rangle, \langle e;4 \rangle \},$$

$$R_2 = \{ \langle 1;1 \rangle, \langle 2;1 \rangle, \langle 2;4 \rangle, \langle 3;1 \rangle, \langle 3;2 \rangle, \langle 3;3 \rangle, \langle 3;4 \rangle, \langle 4;4 \rangle \}.$$

2.1.25.

$$R_1 = \{ \langle a;3 \rangle, \langle b;1 \rangle, \langle b;3 \rangle, \langle c;2 \rangle, \langle c;4 \rangle, \langle d;3 \rangle, \langle e;1 \rangle, \langle e;2 \rangle, \langle e;3 \rangle, \langle e;4 \rangle \},$$

$$R_2 = \{ \langle 1;4 \rangle, \langle 2;1 \rangle, \langle 2;2 \rangle, \langle 2;3 \rangle, \langle 3;2 \rangle, \langle 3;3 \rangle, \langle 4;1 \rangle, \langle 4;3 \rangle \}.$$

2.1.26.

$$R_1 = \{ \langle b;1 \rangle, \langle b;4 \rangle, \langle c;1 \rangle, \langle c;2 \rangle, \langle c;4 \rangle, \langle d;4 \rangle, \langle e;1 \rangle, \langle e;2 \rangle, \langle e;3 \rangle, \langle e;4 \rangle \},$$

$$R_2 = \{ \langle 1;1 \rangle, \langle 1;2 \rangle, \langle 1;3 \rangle, \langle 2;1 \rangle, \langle 2;4 \rangle, \langle 3;1 \rangle, \langle 3;4 \rangle, \langle 4;4 \rangle \}.$$

2.1.27.

$$R_1 = \{ \langle b;1 \rangle, \langle b;2 \rangle, \langle b;3 \rangle, \langle b;4 \rangle, \langle c;2 \rangle, \langle c;4 \rangle, \langle d;2 \rangle, \langle d;4 \rangle, \langle e;2 \rangle, \langle e;4 \rangle \},$$

$$R_2 = \{ \langle 2;1 \rangle, \langle 2;2 \rangle, \langle 2;3 \rangle, \langle 2;4 \rangle, \langle 3;2 \rangle, \langle 3;4 \rangle, \langle 4;2 \rangle, \langle 4;4 \rangle \}.$$

2.2. Ekvivalentlik munosabatiga doir topshiriqlar

2.2.1. Birdan farqli natural sonlar to'plami dekart kvadratida aniqlangan $R=\{(x,y):$

x va y lar birdan farqli umumiy bo'luvchiga ega} munosabat ekvivalent munosabat bo'ladimi?

2.2.2. $A=\{a, b, c\}$ to'plam dekart kvadratida simmetrik bo'lgan, refleksiv, tranzitiv bo'lmagan munosabatga misol keltiring va isbotlang.

2.2.3. $A=\{a, b, c\}$ to'plam dekart kvadratida tranzitiv bo'lgan, refleksiv, simmetrik bo'lmagan munosabatga misol keltiring va isbotlang.

2.2.4. $A=\{a, b, c\}$ to'plam dekart kvadratida refleksiv, simmetrik bo'lgan, tranzitiv bo'lmagan munosabatga misol keltiring va isbotlang.

2.2.5. K-kalit so'zlar, P- web sahifalar to'plami bo'lsin, R munosabat ushbu to'plamlar dekart ko'paytmasida aniqlangan bo'lsin. (x,y) juftlik R munosabatga tegishli bo'lsin, agar x kalit so'z y web-sahifada bo'lsa. R munosabat ekvivalent munosabat bo'ladimi?

2.2.6. $A=\{1,2,3,4\}$ to'plam dekart kvadratida refleksiv bo'lgan, simmetrik, tranzitiv bo'lmagan munosabatga misol keltiring va isbotlang.

2.2.7. $A=\{1,2,3,4\}$ to'plam dekart kvadratida refleksiv, simmetrik, tranzitiv bo'lmagan munosabatga misol keltiring va isbotlang.

2.2.8. $A=\{1,2,3,4\}$ to'plam dekart kvadratida ekvivalent munosabatga misol keltiring va isbotlang.

- 2.2.9. Birdan farqli natural sonlar to'plami dekart kvadratida aniqlangan $R=\{(x,y):$
 x va y lar birdan farqli umumiy bo'luvchiga ega} munosabat ekvivalent
munosabat bo'ladimi?
- 2.2.10. $A=\{a, b, c\}$ to'plam dekart kvadratida simmetrik bo'lgan, refleksiv, tranzitiv
bo'lmagan munosabatga misol keltiring va isbotlang.
- 2.2.11. $A=\{a, b, c\}$ to'plam dekart kvadratida tranzitiv bo'lgan, refleksiv, simmetrik
bo'lmagan munosabatga misol keltiring va isbotlang.
- 2.2.12. $A=\{a, b, c\}$ to'plam dekart kvadratida refleksiv, simmetrik bo'lgan, tranzitiv
bo'lmagan munosabatga misol keltiring va isbotlang.
- 2.2.13. K-kalit so'zlar, P- web sahifalar to'plami bo'lsin, R munosabat ushbu
to'plamlar dekart ko'paytmasida aniqlangan bo'lsin. (x,y) juftlik R
munosabatga tegishli bo'lsin, agar x kalit so'z y web-sahifada bo'lsa. R
munosabat ekvivalent munosabat bo'ladimi?
- 2.2.14. $A=\{1,2,3,4\}$ to'plam dekart kvadratida refleksiv bo'lgan, simmetrik,
tranzitiv bo'lmagan munosabatga misol keltiring va isbotlang.
- 2.2.15. $A=\{1,2,3,4\}$ to'plam dekart kvadratida refleksiv, simmetrik, tranzitiv
bo'lmagan munosabatga misol keltiring va isbotlang.
- 2.2.16. $A=\{1,2,3,4\}$ to'plam dekart kvadratida ekvivalent munosabatga misol
keltiring va isbotlang.
- 2.2.17. Birdan farqli natural sonlar to'plami dekart kvadratida aniqlangan $R=\{(x,y):$
 x va y lar birdan farqli umumiy bo'luvchiga ega} munosabat ekvivalent
munosabat bo'ladimi?
- 2.2.18. $A=\{a, b, c\}$ to'plam dekart kvadratida simmetrik bo'lgan, refleksiv, tranzitiv
bo'lmagan munosabatga misol keltiring va isbotlang.
- 2.2.19. $A=\{a, b, c\}$ to'plam dekart kvadratida tranzitiv bo'lgan, refleksiv, simmetrik
bo'lmagan munosabatga misol keltiring va isbotlang.
- 2.2.20. $A=\{a, b, c\}$ to'plam dekart kvadratida refleksiv, simmetrik bo'lgan, tranzitiv
bo'lmagan munosabatga misol keltiring va isbotlang.
- 2.2.21. K-kalit so'zlar, P- web sahifalar to'plami bo'lsin, R munosabat ushbu
to'plamlar dekart ko'paytmasida aniqlangan bo'lsin. (x,y) juftlik R

munosabatga tegishli bo'lsin, agar x kalit so'z y web-sahifada bo'lsa. R munosabat ekvivalent munosabat bo'ladimi?

2.2.22. $A=\{1,2,3,4\}$ to'plam dekart kvadratida refleksiv bo'lgan, simmetrik, tranzitiv bo'lmagan munosabatga misol keltiring va isbotlang.

2.2.23. $A=\{1,2,3,4\}$ to'plam dekart kvadratida refleksiv, simmetrik, tranzitiv bo'lmagan munosabatga misol keltiring va isbotlang.

2.2.24. $A=\{1,2,3,4\}$ to'plam dekart kvadratida ekvivalent munosabatga misol keltiring va isbotlang.

2.2.25. Birdan farqli natural sonlar to'plami dekart kvadratida aniqlangan $R=\{(x,y): x \text{ va } y \text{ lar birdan farqli umumiy bo'luvchiga ega}\}$ munosabat ekvivalent munosabat bo'ladimi?

2.2.26. $A=\{a, b, c\}$ to'plam dekart kvadratida simmetrik bo'lgan, refleksiv, tranzitiv bo'lmagan munosabatga misol keltiring va isbotlang.

2.2.27. $A=\{a, b, c\}$ to'plam dekart kvadratida tranzitiv bo'lgan, refleksiv, simmetrik bo'lmagan munosabatga misol keltiring va isbotlang.

2.2.28. $A=\{a, b, c\}$ to'plam dekart kvadratida refleksiv, simmetrik bo'lgan, tranzitiv bo'lmagan munosabatga misol keltiring va isbotlang.

2.2.29. K -kalit so'zlar, P - web sahifalar to'plami bo'lsin, R munosabat ushbu to'plamlar dekart ko'paytmasida aniqlangan bo'lsin. (x,y) juftlik R munosabatga tegishli bo'lsin, agar x kalit so'z y web-sahifada bo'lsa. R munosabat ekvivalent munosabat bo'ladimi?

2.2.30. $A=\{1,2,3,4\}$ to'plam dekart kvadratida refleksiv bo'lgan, simmetrik, tranzitiv bo'lmagan munosabatga misol keltiring va isbotlang.